

*A Pacta Conventa és a középkori horvát nemesi társadalom
(Historiográfiai áttekintés)**

A magyar történetírásban „Pacta conventa” néven elhíresült textus (a továbbiakban: PC) egyike a Magyar Királyság és Horvátország közti perszonálunió korai történetére vonatkozó azon forrásoknak, mely tartalmánál fogva – mint az 1918-ig fennálló horvát-magyar államközösség egyik, úgymond, „alapköve” – kezdettől mind a hazai, mind a horvát historiográfia érdeklődésének homlokterében állt. Mi több, a horvát-magyar közös múlt középkori története iránt valamelyes fogékonysággal viseltető történészek számára jószerivel a mai napig ható érvénnyel kötelező penzum, hogy a PC szövegével, forráskritikájával, tartalmi hitelességével kapcsolatban valamilyen formában állást foglaljanak (noha, érthető okokból, ebben a magyar, illetve a horvát történetírást szükségszerű „egyensúlytalanság” jellemzi). Ennek megfelelően a textusra rendkívül vastag historiográfiai anyag rakódott le Iohannes Luciustól máig, ráadásul magyar perspektívából nézve az ismeretlenek koránt sem nevezhető forrás történeti szerepének, jelentőségének, és hitelének kérdésköre lényegében megoldottnak tűnhet.¹ Jelen tanulmány – túl azon, hogy a Függelékben első ízben kínálja a szöveg magyar kritikai fordítását – arra vállalkozik, hogy a hazai történetírás számára a PC-ra vonatkozó, a XX. század eleje óta tulajdonképpen ismeretlen (vagy alig ismert) horvát nézőpontok alakulásáról adjon áttekintést. Ennek létjogosultságát elsősorban az adja, hogy a mindenkori horvát történetírás PC-értelmezései – a közkeletű (magyar) vélekedéssel ellentétben – nem

* A tanulmány elkészítését az OTKA támogatta (TSZ 049775).

¹ Jelen írás kereteit meghaladja a PC-ra vonatkozó – a XX. század eleje után egyébként túlzottan terjedelmesnek nem mondható – magyar állásfoglalások részletes elemzése, így csupán felsorolásszerűen jelzem ezek jelenleg konszenzusosan elfogadottnak tekinthető tartalmi elemeit: 1.) A PC „királyválasztásról” szól: a magyar táborban megjelenő tizenkét horvát clókelő, jogaik biztosítása ellenében Kálmánt királyuknak ismeri el; 2.) A szöveg ugyanakkor, *amint azt a horvát szövegkritika megállapította*, XIV. század közepi *hamisítvány*, tehát 1102-re vonatkoztatva nincs semmiféle „közjogi” jelentősége – utóbbi álláspontot a horvát történetírás (egy része) is magáévá tette; 3.) A szűkebben vett Horvátország 1102 után tényszerűen meglehetősen lazán kapcsolódott a Magyar Királysághoz, így nem zárható ki, hogy a koronázás kapcsán sor kerülhetett valamiféle „párbeszédre” – ha nem is efféle paktum formájában – a „horvát urak” és a magyar király között; utóbbi garantálta előbbieket „szabadságait”. Összegezve, a PC körüli vita egy historiográfiai rekvizitum a XIX–XX. század fordulójáról, kurrens jelentősége pedig, a szöveg hamis voltának megállapítása után nincs. A kérdés újabb magyar irodalmából (a tejjesség igénye nélkül, további szakirodalommal): FONT Márta: *Megjegyzések a horvát-magyar perszonálunió középkori történetéhez*. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Főszerk. HANÁK PÉTER. Szerk. NAGY MARIANN. Pécs 1997. 11–25.; ZSOLDOS ATTILA: *Egész Szlavónia bánja*. In: *Analecta mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról*. Szerk. NEUMANN TIBOR. [Piliscsaba] 2001. 269–281.; KRISTÓ GYULA: *A magyar-horvát perszonálunió kialakulása*. In: *Tiszatáj* 2002. október. 39–44.

redukálhatók le egyszerűen a „közjogi” (államjogi) viszony (vélt vagy valós) alapvetésének újra és újra feleleveníthető, nemzeti szempontokat nem nélkülöző bizonyítására. A szöveg a horvát medievisztikában ennél lényegesen tágabb kontextusban kap szerepet, mégpedig a középkori horvát (nemesi) társadalom rekonstrukciójának egyik sarokkövéként.

Szövegkritika és historiográfiai hagyomány

Mivel a PC szövegének mindenkori értelmezésében megkerülhetetlen szövegkritikai mozzanatok is szerepet kaptak, így előjáróban röviden át kell tekintelnünk a szöveghagyománnyal kapcsolatos állásfoglalások alakulását.

Közismert, hogy a PC szövege nem önálló textusként, hanem minden ismert esetben, a XIII. században alkotó Tamás, spalatói főesperes krónikájának (*Historia Salonitana*, a továbbiakban: HS) „függelékeként”, pontosabban a HS különféle változatait ránk örökítő kódexek végéhez „csatolva” maradt az utókorra. Ebből kifolyólag a PC és a HS legkorábbi szövegváltozatainak, illetve az azokat megőrző kódexeknek, ezek egymáshoz való viszonyának és a kézirati hagyománynak az értékelése kezdettől fogva kijelölt egyfajta értelmezési keretet a PC szorosan vett szövege számára is.

A HS-nak a PC textusát is fenntartó három legrégebbi kódexe, az ún. vatikáni kódex, a *Codex Spalatensis*, és a ma Budapesten őrzött ún. trogiri kódex közül² – Iohannes Lucius nyomán – a XIX. század végéig az elsőt tekintették a legkorábbi szövegváltozato(ka)t megőrző kötetnek. Ez a PC szövegét egyazon kéz írásával, a HS utolsó sora után folytatólagosan közli, *Memoriale bone memorie domini Thome quondam archidiaconi ecclesie Spalatensis* „cím” alatt. A spalatói kódex ezzel szemben a PC textusát egyazon „címmel”, de nem folyamatosan adja, mivel a HS szövege a 122 folio-s corpus 120v-ján végződik, a PC szövege azonban, néhány közbeiktatott bekezdést követően csak a fol. 121v-n következik (fiatalabb kéz írásával). A trogiri kódex ugyanakkor egy harmadik variánst hagyományozott ránk, mely – szemben az előbbi két verzióval, melyek jelentéktelen különbségeket leszámítva nem tartalmaznak szövegszerű eltéréseket – egy markáns jellemzőjében eltér a többi kódex által hozott változattól: a HS-textus az *Explicit memoriale bone memorie domini Thomae quondam archidiaconi ecclesie maioris ac metropolitane Spalatensis* szavakkal végződik, amit a pactum szövege a következő oldalon követ,

² Biblioteca Apostolica Vaticana, Róma, MS Vat. Lat. 7019.; Nadbiskupski arhiv, Split, KAS 623B; Országos Széchényi Könyvtár, Codices Latini medii aevi 440. Tamás főesperes művének a XV–XVIII. század között készült több későbbi másolata is tartalmazza a PC szövegét, ám ezek mindegyike e három legrégebbi kézirat valamelyikére megy vissza. ANTOLJAK, STJEPAN: *Pacta ili concordia od 1102. godine*. Zagreb 1980. (továbbiakban: ANTOLJAK 1980.) 94–100. A HS kézirataira és filiációjára legújabbban: *Toma Arhidakon, Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*. Predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik: OLGA PERIĆ. Split 2003. (továbbiakban: PERIĆ, HS) v–xxi.

immár önálló címmel: *Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates regi Hungariae*.³

A XIX. század második felében a magyarral párhuzamosan professzionizálódó horvát történetírás nagyjai a fenti szövegállományt úgy értékelték, hogy a HS legrégebbinek vélt vatikáni textusával együtt közölt PC-szöveg tekinthető a legkorábbi „szerződésszövegnek” is, alkalmasint Spalatói Tamás alkotásának, amire a vatikáni kézirat „folytatólagos” szövegközlése és a *Memoriale*-„cím” látszott utalni.⁴ Másfelől a tudomány számára (a spliti kódexszel együtt) csak a XIX. században ismertté vált trogiri kézirat,⁵ a magyar történetírással a horvát-magyar perszónálunió létrejöttéről folytatott „közjogi” vita számára erősebb muníciót kínált: noha a király és a horvát előkelők szerződésére utaló kifejezések (*pacta*, *concordia*) természetesen az összes szövegváltozatban olvashatóak voltak, a meghódolást egyezséghez, a horvátok hozzájárulásához *explicite* kötő mozzanat csak a trogiri variáns „címében” szerepelt. Másként fogalmazva, a *Qualiter*-kezdetű szöveg *a cím felől olvasva* félreérthetetlenül értelmezte a szöveg corpusában található *pactum/ concordia*-kifejezéseket is – mégpedig a horvát „közjogi” álláspontnak megfelelőbb módon. A szöveg – magyar részről kezdettől vitatott⁶ – hitelének igazolása szempontjából ugyanakkor a PC textusát „célszerű” volt a HS legrégebbi változatához kötni, ez pedig Lucius óta a vatikáni kéziratot jelentette, amely viszont nélkülözötte a *Qualiter*-kezdetű mondatot. Hogy e kettősségnek historiográfiai jelentőséget tulajdoníthatunk – végig tekintve a PC különböző szövegkiadásainak történetén⁷ – jól mutatja a Rački-féle „kritikai” HS-edíció sajátosnak (de meghatározónak) mondható szövegközlése,⁸ és

³ ANTOLJAK 1980. 94–100.

⁴ Franjo Rački a PC vatikáni kódexben található kéziratát a XIII. század végére, legkésőbb a XIV. század első felére datálta. RAČKI, FRANJO: Ocjena starijih izvora za hrvatsku poviest srednjega veka. In: *Književnik* 1. (1864) 358–388. (továbbiakban: RAČKI 1864.) 369., 376–377.

⁵ PERIĆ, HS xi.

⁶ Például: PAULER GYULA: Horvát-Dalmátország elfoglalásáról (1091–1111). In: *Századok* 1888. 197–215., 320–333.; MARCZALI HENRIK: *Az Árpádok és Dalmácia*. Budapest 1898. 73.; KARÁCSONYI JÁNOS: Tomašić könyve a horvát királyság államjogáról. In: *Századok* 1910., 641–652.; KARÁCSONYI JÁNOS: A horvát történetírás zátonyai. In: *Századok* 1912. 1–31.

⁷ Lucius (1666), majd az ő nyomán Schwandtner (1748), illetve Farlati (1765) a vatikáni kézirat alapján adták ki a szöveget. Ivan Kukuljević a vatikáni és a trogiri kéziratot is közölte (1861, 1875), míg Franjo Rački mindvégig (1864, 1877, 1894) a vatikáni szöveget vette alapul, de a többi változatot is használta az emendálás során. A századfordulótól kezdve az újabb kiadások (Isidor Kršnjavié 1900-ban, Nikola Tomašić-é 1910-ben, Ferdo Šišić-é 1907-ben, majd 1914-ben) már alapvetően az „Appendicula Traguriensis” alapján készültek. Összefoglalóan: ANTOLJAK 1980. 91–93.

⁸ Rački posztumusz megjelent HS-kiadása a PC szövegét sajátosan emendált formában közölte: a horvát historikus a „függeléket” tipográfiaiilag ugyan elkülönítve, de a HS szövegtörzsébe, a 17. caput középre illesztette, ezzel egyszersmind értelmezve is a szövegben foglaltakat, mivel az így, egyetlen történeti sorba került Kálmán szlavóniai foglalásának, ill. a dalmát városok (Spalato) hódoltatásának tárgyalásával. (Egy efféle eljárás jogos voltának Rački már 1864-es tanulmányában elvi indoklását adta: RAČKI 1864. 358–388.) Mi több, az „appendicula” közölt szövege a vatikáni és spalatói kéziratban olvasható *Memoriale*-kezdetű mondatból indul (amit a jegyzetapparátus bővebb kommentárral is

az a tény, hogy a „paktum” leginkább bevett „címe” a horvát történetírásban az első világháború előtt „Tamás *Memoriale*-ja” volt.⁹ A századfordulótól kezdve azonban mind határozottabbá vált az a meggyőződés, hogy valójában az „Appendicula Traguriensis” szövege tekinthető a legkorábbi változatnak.¹⁰ Végül Miho Barada 1943-as kiadása után – mely újabb szövegkritikai vizsgálatok elvégzésével a független textusát végleg leválasztotta a vele közös kódexekben közölt krónikaváltozatokról, a PC legrégebbi *fennmaradt* verziójaként pedig a trogiri kéziratban található

ellát a spalatói változat írásképére vonatkozólag), de ezt minden további nélkül követi a trogiri független *Qualiter*-kezdetű mondata, csupán annyi megjegyzéssel, miszerint az „*Deest in cod. vat.*”. RAČKI, FR. (ed.): Thomas Archidiaconus. *Historia Salonitana. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium* 26. Scriptorum 3. Zagreb 1894. 58–59. Megjegyzendő azonban, hogy a Rački-féle krónika kiadás már szerkesztője halála után jelent meg (T. Smičiklas rendezte sajtó alá), így kritikai apparátusa is csonka maradt (Vö. *Thomae archidiaconi Spalatensis, Historia Salonitanorum atque Spalatinarum pontificum*. Archdeacon Thomas of Split, History of the Bishops of Salona and Split. Latin text by OLGA PERIĆ. Edited, translated and annotated by D. KARBIĆ – M. MATIJEVIĆ SOKOL – J. R. SWEENEY. (Central European Medieval Texts 4.) Budapest – New York 2006.); mindazonáltal a legutóbbi időig Spalatói Tamás műve kvázi-kritikai kiadásának volt tekinthető – benne egy, ebben a formában tulajdonképpen nem létező PC-szöveg sajtós közlésével.

⁹ Olykor más terminusokkal is illették a szöveget. Vjekoslav Klaić „Acta pactorum”-ként hivatkozott rá (KLAJČ, VJ.: Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća. In: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 130. (1897) 1–85. (továbbiakban: KLAJČ 1897.) 8–9.; Nikola Tomašić a 'Pacta Conventa' műszót használta (TOMAŠIĆ, N.: Temelji državna prava hrvatskoga kraljevstva (Fundamenta juris publici regni Croatiae). Najstarije doba: Pacta conventa. Zagreb 1910.), míg Ferdo Šišić legtöbbször csak 'appendikula'-ként emlegeti. Pl. ŠIŠIĆ, FERDO: *Enchiridion fontium historiae croaticae*. Priručnik izvora hrvatske historije. Vol. I. Zagreb 1914. (továbbiakban: ŠIŠIĆ 1914.) 516., 526. stb.; ANTOLJAK 1980. 7–8.

¹⁰ Isidor Kršnjavi, aki a szöveget mindhárom változatában kiadta már a trogiri–spalatói–vatikáni kézirati leszármazás mellett érvelt. KRŠNJAVI, ISIDOR: Prilozi Historiji salonitanskoj Tome arciđakona spljetskoga. In: *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* 2. Zagreb 1900. 129–169. Tadija Smičiklas „oklevélkiadásának” horvát címe ugyan még utal a *Memoriale*-ra, de már a trogiri verziót hozza: SMIČIKLAS, TADIJA et al. (ed.): *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Vol. I–XVIII. Zagreb 1904–1990. (továbbiakban: CD) II. 8–9.; Ferdo Šišić szintén a trogiri függetlenet tekintette a PC legrégebbi változatának, azt a 13. század végére, legkésőbb a XIV. század elejére datálva (Spalatói Tamás esetleges „szerzőségét” azonban elvetve). ŠIŠIĆ 1914. 464.

jelölte meg¹¹ – egyértelműen a *Qualiter* lett a textusra való hivatkozás hívószava a horvát történetírásban.¹²

A PC történeti hitele megítélésének kérdése ugyanakkor nyilvánvalóan nem kapcsolódhatott teljességgel a fennmaradt szövegváltozat(ok) korához: a benne foglalt esemény 1102-re datált, míg a szöveg utókorra maradt egyik változata sem lehetett semmiképp sem korábbi a XIII. század végénél. Ennél fogva a PC tartalmi hitelességének megítélése az eredeti oklevélre visszamenő, autentikusnak tekinthető *másolattól*, a XIV. században lejegyzett, de tartalmi szempontból az 1100 körüli állapotokat hitelesen bemutató *szerkesztményen* át, a Kálmán korára nézve minden realitást nélkülöző, de valós, bár XIV. századi viszonyokat tükröző *hamisítvány* értelmezési spektrumán belül számos variációban hangot kapott.¹³ Ezek főku- szában azonban már elsősorban nem a „közjogi viszony” történetének – az első világháború után amúgy is némiképp aktualitását veszített – problematikája, mint inkább a horvát nemesi társadalom, még pontosabban a szövegben szereplő „12 nemzetség” nemeseinek históriája állt.

A *Qualiter* mint társadalomtörténeti forrás

A PC szövegében szereplő „12 bölcsebb nemes Horvátország tizenkét törzséből”¹⁴ természetesen kezdettől fogva a horvát nemességre vonatkozó kutatás érdeklődési körébe tartozott, mivel kulcsszerepe volt a dinasztia váltással, valamint a perszo-

¹¹ Barada a PC szövegének trogiri kéziratban megőrződött változatát 1387/88-ra datálta (Rački nyomán, aki még magát a kódexet helyezte a XIV. század végére), de azt egy korábban készült, azóta elveszett eredetire vezette vissza; a horvát történetírás zöme, egészen Stjepan Antoljak újabb kritikai kiadásáig – aki a trogiri függelékét a XIV. század első felére helyezte „vissza” – elfogadta Barada nézetét. BARADA, MIHO: Postanak hrvatskog plemstva. In: *Časopis za hrvatsku povijest* I. br. 3. (1943) 193–218. (továbbiakban: BARADA 1943.) 203–205.; ANTOLJAK 1980. 115. A HS kéziratának a legutóbb Olga Perić által a kritikai kiadás számára elvégzett vizsgálatai alapján megerősítést nyert a XX. század második felében már közkeletűnek mondható nézet, miszerint Tamás főesperes krónikájának legrégebbi, a XIII. század végére datálható szövegét a Codex Spalatensis őrizi. PERIĆ, HS v-vii. A krónika és a függelék legrégebbi kéziratának viszonya tehát a paleográfiai kutatás jelenlegi állása szerint: a HS legkorábbi verzióját a spliti kódex őrizi a XIII. század végéről, míg a függelék legrégebbi változata (a trogiri kódexben) a XIV. század első feléből/ középeről való.

¹² ANTOLJAK 1980. 91.; KLAJČ, NADA: Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine hrvatske. (Nobiles duodecim generationum regni Croatiae). In: *Historijski zbornik* 9. (1956) 83–100. (továbbiakban: KLAJČ 1956.) 83. 2. jz.; KLAJČ, NADA: *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb 1971. (továbbiakban: KLAJČ 1971.) 73. A „Pacta conventa” kifejezés az 1950–60-as évek nemesség-vitája kapcsán terjedt majd el a horvát szakirodalomban, általában a 'Pacta conventa ili Qualiter' összefüggésben.

¹³ Ivan Beuc a PC közel harmincféle magyar és horvát kritikai értékelését vette számba Luciustól a XX. század végéig. BEUC, IVAN: *Povijest institucija državnih vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Pravnopovijesne studije*. Zagreb 1985. 83–84.

¹⁴ A „tizenkét törzs” szereplése kapcsán felvethető a biblikus párhuzam Izrael 12 törzsével (Vö. KARÁCSONYI 1900. 1123.), annál is inkább, mivel a *tribus* kifejezés kizárólag a PC-ban szerepel, a tizenkét horvát nemzetségre vonatkozó összes későbbi forrás (mintahogy maga a *Qualiter* is) minden más esetben a *generatio* kifejezést használja; a Vulgata több helyütt hivatkozik (ApCsel 26,7; Jak 1,1; Jel 21,12) a 12 *tribus*-ra.

nálunió létrejötte révén „államjogi” értelemben folytonosságát veszített horvát elit 1102 utáni kontinuitásának kidomborításában.¹⁵ E kontinuitáselmélet teljesen kifejlett formáját Ferdo Šišićnél érte el, aki *társadalomtörténeti szempontból* a XII. század elejére általa is hitelesnek elfogadott forrást¹⁶ vízvázalstónak tekintette a horvát nemesség történetében: a *nobiles Croatiae*-n belül a X–XI. századi kútfőkben megjelenő *proceres/ principes/ barones* szereplése arra vall, hogy eddigre a korábbi egységes nemességből egyes családok kezdtek kiemelkedni, a PC lajstroma pedig első ízben sorolja fel együtt azt a tizenkét nemzetséget, melyek közül egyesek már 1102 előtt is megtalálhatók a kútfőkben.¹⁷ A XII–XIII. századi forrásokban ugyan külön-külön bukkannak fel,¹⁸ de 1273-ban egy IV. László-féle oklevél rájuk hivatkozik mint „*veri, primi et naturales regni Croatiae nobiles*”-re,¹⁹ a XIV–XV. században pedig az ő utódaik alkotják – immár afféle „kasztként” – a „Horvátország tizenkét nemzetsége nemesei”-nek intézményét.²⁰ Historiográfiai szempontból fontos mozzanat azonban, hogy Šišić a PC hitelességét már nem a „közjogi viszony” szempontjából, hanem társadalomtörténeti mozzanatok alapján ítélte meg pozitívan.²¹

¹⁵ A horvát középkori nemesség korai történetéről a XIX. század végén egy Franjo Rački és Vjekoslav Klaić nevével fémjelezhető, meglehetősen sematikus kép volt forgalomban, melynek lényege szerint a horvát törzsi-nemzetségi társadalom „eredeti” nemességén (ez Račkinál a legrégebbi nemzetségek elitjét, míg Klaićnál a szlávokra a VII. században rátelepült horvátság mint elit egységét jelentette, az ún. „ős-nemességet” – *praplemstvo*) belül a belső differenciálódás eredményeként a XI. századra már határozott kontúrokat öltött az ún. felsőbb (bánokat, župánokat, udvari méltóságokat adó – *proceres*, 'više plemstvo') és alsóbb (efféle tisztségeket nem viselő, 'niže plemstvo') nemesség – ezt pedig lényegében kontinuousnak tekintették a XII–XV. század horvát nemességével. RAČKI, FARNJO: Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća. Vrhovna državana vlast. Odnosaj među crkvom i državom. In: *Rad JAZU* 91. (1888) 125–180.; KLAJĆ 1897. 1–85. Vö. RAUKAR, TOMISLAV: Seljak i plemić hrvatskoga srednjovjekovlja. Zagreb 2002. (továbbiakban: RAUKAR 2002.) 13. Mind Rački, mind Klaić a legkorábbi időktől fogva számolt a „12 törzs” mint ősi intézmény létével. [A szövegben a horvát terminológia jobb érzékeltetése végett a továbbiakban a magyar fül számára némileg furcsán hangzó „alsó(bb)/ kis-/ kisebb nemesség” fogalmát fogom alkalmazni arra a társadalmi kategóriára, amire magyarul leginkább a *köznemes* kifejezés szolgál. – Sz.G.]

¹⁶ Šišić 1914. 518–521.

¹⁷ A régi horvát historiográfia a PC-ban szereplő 12 nemzetségből a Tugomiríčeket, Kukarokat, Snačićokat, Mogorovićokat, Lapčanokat és Gusićokat vezette vissza forrásosan a XI. század vége előtti időkhöz. KLAJĆ 1897. 35–36., 44–59., 70–71.

¹⁸ KARÁCSONYI János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest 1900. (továbbiakban: KARÁCSONYI 1900.) 1124., 1126–1127., 1128–1136.

¹⁹ László király oklevele (mely nem eredetiben, hanem egy 1361. évi okiratban maradt ránk) szerint a Glamočan-nemzetség (*de generatione Glamechani*) tagjait a király „*ad numerum, cetum et consortium Croatorum nobilium*” emeli, hogy eztán olyan szabadságokkal bírjanak, mint „Horvátország valódi, első és született nemesei”. CD XIII. 185–190. (Az adatot utóbb Nada Klaić XIV. századi hamisítványának minősítette: KLAJĆ 1956. 95.)

²⁰ Šišić 1914. 409–423., 459–528.; Šišić, FERDO: Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb 1925. 637–641., 655–658.; KLAJĆ 1956. 84–85.; RAUKAR 2002. 25–28.

²¹ Šišić szerint a PC szerkesztője egy vélhetőleg spalatói egyházi lehetett, aki a „trogiri függelék” megalkotásakor – legkésőbb a XIV. század kezdetén – egyaránt felhasználta Spalatói Tamás krónikájának 17. fejezetét, és egyéb, XII. századra visszamenő feljegyzéseket, melyek Kálmánnak a tizenkét

A kontinuitáselmélet Šišić-féle verziójával szemben – mely tehát a tizenkét nemzetség 1102-re hitelesnek gondolt lajstromát minden további nélkül összekötötte az 1350–1459 között adatolható *nobiles duodecim generationum regni Croacie*-val²² – Milan Šufflay fejtett ki először kritikát.²³ A kiváló horvát történétíró a PC-t a XIV. század közepén készült hamisítványnak tekintette, melyet összeállítója a HS 17. fejezete és Kálmán 1102. évi, a zárai apácazárdának adott oklevele²⁴ alapján szerkesztett. Šufflay rámutatott arra is, hogy 1350 előtt kétségtelen hitelű adat nem szól a „12 nemzetség nemeseinek szövetségéről”. Ami a nemesi társadalmat illeti, Šufflay az Árpád-korban fokozatosan differenciálódó horvát *praplemstvo*-val számolt, amiből a királyi támogatás eredményeként emelkedtek ki bizonyos, utóbb jelentős hatalomra szert tevő nemesi családok (Šubićok, Nelipčićek, Kurjakovićok stb.), melyek veszélyt jelentettek a nemzetségek leszakadó tagjaira, az alsó nemességre. Ez a körülmény hívhatta életre, mintegy a horvát oligarchákkal szembeni önvédelmi céllal a „tizenkét nemzetség szövetségét” (ami, mint a nemesség önreprezentációs formája, előzményként a már a nemzeti dinasztia időszakában is létező nemesi gyűlésekre, a magyar uralom időszakában pedig a bán melletti tanács funkcióját ellátó „congregatio generalis”-okra tekinthetett), és ami ekként a XIV. század első felében már létezett. Funkciója azonban Nagy Lajos dalmáciai hadjáratai után – mikor a magyar jogrend átültetése megkezdődött a szűkebben vett horvát területeke is – módosult: szerepe ekkortól a „*consuetudo Croatorum*” védelme lett. A *Qualiter* 1102-

nemzetség fejei számára adott oklevelén alapultak; azaz nem államjogi szerződésről, hanem „közönséges királyi diplomáról” van szó. ŠIŠIĆ 1914. 464., 518–525. Később Šišić már egyenesen úgy fogalmazott, hogy az államjogi szerződésre vonatkozó XIX. századi hazafias teóriák bátran elvethetők, mivel azokat egyetlen forrás sem bizonyítja (ugyanakkor a magyar történétírás fegyveres hódításra vonatkozó tételét továbbra sem tartotta elfogadhatónak). ŠIŠIĆ, FERDO: Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Prir.: T. MACAN. Zagreb 1975. 142. (A mű első kiadása *Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih dana do godine 1873* címmel 1916-ban, míg második, bővített – a horvát történelmet 1918-ig tárgyaló – kiadása 1920-ban jelent meg Zágrábban.) A horvát historikus nézeteinek alakulásán világosan nyomot hagyott az 1918-cal megváltozott államjogi viszonyok hatása. Vö. SOKCSEVITS DÉNES: Magyar múlt horvát szemmel. Budapest [2004.] 185–188.

²² A „12 nemzetség” először István bán 1350/51-re datált (csonka) oklevelében szerepel mint „*duodecim generationum Croatorum*” (CD XI. 631.), utóljára pedig Mihajil Živković vicebán 1459. évi oklevele szól a „*nobilium duodecim generationum regni Croatiae*” birtokairól. LJUBIĆ, ŠIME: Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i Mletačke Republike. X. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium Vol. 22.) Zagreb 1891. 146.; ŠIŠIĆ 1914. 494–495.; KLAJČ 1956. 90.

²³ ŠUFFLAY, MILAN: Zu den ältesten kroatischen-ungarischen Beziehungen. In: *Ungarische Rundschau für historische und soziale Wissenschaften* 4. (1915) (továbbiakban: ŠUFFLAY 1915.) 883–896.; ŠUFFLAY, MILAN: Srbi i Arbanasi. Njihova simbioza u srednjem vijeku. Beograd 1925. 54–58.

²⁴ ŠUFFLAY 1915. 889. az oklevelet 1106-ra datálta.; CD II. 9–10.; Magyarul: Kálmán király szabadságot ad a zárai Szűz Mária-kolostornak (1102). In: *Írott források az 1050-1116 közötti magyar történelemről*. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette: MAKK FERENC – THOROCZKAY GÁBOR. Szeged 2006. 209–211. (Ford. KÖRMENDI TAMÁS)

re datált összeállítása is ennek történeti igazolását szolgálta: egy Kálmánig visszave-zethető megállapodást Nagy Lajosnak is respektálnia kellett.²⁵

Milan Šufflay véleménye azonban – mely tehát a „12 nemzetség nemeseinek szövetségét” a XII. század elejéről a XIV. század első felébe/ közepére helyezte át, egyben a *Qualitert* is hamisítványnak minősítve, megszerkesztését pedig az alsó nemesség érdekkörébe utalva – a XX. század második feléig gyakorlatilag teljesen elsikkadt a PC-ra vonatkozó újabb horvát historiográfiában (Ljudmil Hauptmann, Miho Barada, Antun Dabinović),²⁶ mely a régebbi történetírás által megkezdett nyomvonalon folytatta tovább a PC értelmezését.

A szlovén Hauptmann a tizenkét nemzetség eredetét, Vj. Klaić-ot követve a Trpimirović-korba vezette vissza, az 1102. évet pedig (Šišić-hez hasonlóan) fontos társadalomtörténeti vízvonalnak tekintette,²⁷ noha magát a *Qualitert* hamisítvány-nak tartotta, ami szerinte a XIV. századi horvát oligarchák érdekeit szolgálta.²⁸

Miho Barada – a már említett szövegkritikai vizsgálatokon túl – egy Hauptmannéval, és a társadalmi kontinuitást valló korábbi nézetekkel szemben gyö-keresen ellentétes koncepciót fejtett ki.²⁹ Barada a XI. század végéig a források *nobiles/ proceres/ primates/ barones* stb.-emléteinek áttekintése után arra a követ-keztetésre jutott, hogy a horvát nemzeti dinasztia időszakában a szorosan vett ne-messég mint rend nem létezett, és különösképpen nem a 12 nemzetség nemeseinek intézménye, azaz lényegében tagadta a régebbi horvát történetírás *praplemstvo*-fogalmának létjogosultságát.³⁰ A *Qualitert*rel kapcsolatban – melyet együtt elemzett a „12 nemzetségre” vonatkozó későbbi forrásokkal – arra a következtetésre jutott, hogy mivel az ott felsorolt tizenkét nemzetség a XII. században ténylegesen a lukai

²⁵ ŠUFFLAY 1915. 883–896.; KLAJĆ 1956. 85–87.; BEUC 1985. 78–79.; RAUKAR, TOMISLAV: Hrvatsko srednjovjekovje. Prostor, ljudi, ideje. Zagreb 1997. 59. 70. jz.; RAUKAR 2002. 28–29.

²⁶ KLAJĆ 1956. 87.; RAUKAR 2002. 29.

²⁷ HAUPTMANN, LJUDMIL: Podrijetlo hrvatskoga plemstva. In: *Rad HAZU* 273. (1942) 78–112. Hauptmann (Vj. Klaić-hoz hasonlóan) a horvát etnogenezis „felülrétegződési elméletét” vallotta, mi-szerint a nemzetségekre szervezett horvátság a VII. században a szlávokra rátelepülő uralkodó elitet alkotott – rájuk hivatkozik a DAI 29. fejezete mint a „szlávok uraira” (Σκλαβάρχοντας), Vö. *Biborban-született Konstantin: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította: MORAVCSIK Gyula. Budapest 1950. 128–129. (A szöveghelyet már Moravcsik, majd később Ferjančić is másként értelmezte: a kifejezés nem a horvátokra, mint „szlávok arkhónjaira”, hanem általában véve horvát és más szláv vezérekre utal. Ld. *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*. II. Ured.: B. FERJANČIĆ. Beograd 1959. 19.) – ezzel egyszersmind a horvát *praplemstvo* („ős-nemesség”) alapjait is megvetve.

²⁸ A hamisítás alapjának Hauptmann későbbi művében viszont egy valamikor 1235 előtt készült (ismeretlen) hamis oklevelet jelölt meg, melyet az Aranybulla körüli harcok végett szerkesztettek volna a horvát nemzetségek érdekének megfelelően. HAUPTMANN, LJUDMIL: Hrvatsko praplemstvo. In: *Razprave razreda za zgodovinske i društvene vede Slovenske akademije znanosti i umetnosti* 1. Ljub-ljana 1950. (továbbiakban: HAUPTMANN 1950.) 83–115.; ANTOLJAK 1980. 26–27.

²⁹ BARADA 1943.

³⁰ BARADA 1943. 197–200. A XI. század vége előtti *proceres* stb. említések Barada szerint tisztele-ti címek voltak, melyek az uralkodó körüli notabilitások (župánok, udvari tisztségek betöltői) kapcsán bukkannak fel, társadalmi csoportra utaló jelentésük nincs.

sorban a *Historijski zbornik* hasábjain láttak napvilágot) a tradicionális „közjogias” szemlélettől, a marxizáló „szociális” perspektíván át az újabb filológiai vizsgálódásokig széles ív mentén szóródtak, jelen írásban el kell tekintünk az olykor személyeskedő hangvételtől sem mentes, mindazonáltal igen magas színvonalú vita részletes tárgyalásától. Így a továbbiakban csupán a XX. század második felének talán legjelentősebb horvát medievistája, Nada Klaić, úgyis mint a vita egyik legaktívabb, és egyben legnagyobb hatású résztvevője véleményével foglalkozunk.³⁵

A horvát történész nő lényegében kezdettől visszatért arra a nyomvonalra, melyet Milan Šufflay kezdett meg, de amit a XX. század első felének historiográfiája elhagyott: a „tizenkét nemzetség” intézményét visszahelyezte a XIV. század közepére a PC-val együtt. Az 1350–1459 közti időszak idevonható okleveleit elemezve³⁶ arra a következtetésre jutott, hogy ekkor „a horvát királyságban fennállt a

Zagreb 1956. 149–152.; KLAJĆ, NADA: Ljudmil Hauptmann, Hrvatsko praplemstvo. Rasprave SAZU I. Ljubljana 1950. In: *Historijski zbornik* 9. (1956) 209–220. KLAJĆ 1956.; KLAJĆ, N.: Postanak plemstva „dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”. In: *Historijski zbornik* 11–12. (1958–1959) 121–163. (továbbiakban: KLAJĆ 1958–59.); MANDIĆ, OLEG: „Pacta conventa” i „dvanaest” hrvatskih bratstava. In: *Historijski zbornik* 11–12. (1958–1959) 165–206.; KLAJĆ, N.: Noviji radovi na društvenoj problematici srednjovjekovne Hrvatske. In: *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine* 10. (1959) 333–354.; KLAJĆ, N.: Tzv. „Pacta conventa” ili tobožnji ugovor između plemića dvanaestro plemena i kralja Kolomana 1102. godine. In: *Historijski pregled* 6. (1960) (továbbiakban: KLAJĆ 1960.) 107–120.; KLAJĆ, N.: O Mandić, „Pacta conventa” i „dvanaest” hrvatskih bratstava. *Historijski zbornik* XI–XII. 1958–59. str. 165–206. In: *Historijski zbornik* 13. (1960) 303–318.; MANDIĆ, OLEG: O jednoj „recenziji”. In: *Historijski zbornik* 13. (1960) 318–320.; KLAJĆ, N.: O jednoj „naučnoj” diskusiji. In: *Historijski zbornik* 14. (1961) 259–267.; KLAJĆ, N.: Problem Zvonimirove smrti u novijoj literaturi. In: *Historijski zbornik* 15. (1962) 271–288.; ANTOLJAK, STJEPAN: Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolici Zadra. In: *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 9. (1962) 55–115.; LUČIĆ, JOSIP: Stj. Antoljak, Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolici Zadra, Radovi Instituta JAZU IX. Zadar 1962. str. 55–115. In: *Historijski zbornik* 16. (1963) 315–319.; MANDIĆ, OLEG: Uz problem Qualitera i Pacta conventa. In: *Historijski zbornik* 17. (1964); LUČIĆ, JOSIP: Dva torza o srednjovjekovnoj hrvatskoj povijesti. In: *Historijski zbornik* 18. (1965) 285–300.; GRAFENAUER, B. [– KLAJĆ, N.]: Pripombe k „dvema torzoma” (= nedokončanima deloma) o srednjeveški hrvatski zgodovini. In: *Historijski zbornik* 19–20. (1966–1967) 517–535.; MANDIĆ, OLEG: Odgovor prof. B. Grafenauer. In: *Historijski zbornik* 21–22. (1968–1969) 690–692.; LUČIĆ, JOSIP: Ponovo o „Dva torza o srednjovjekovnoj hrvatskoj povijesti”. In: *Historijski zbornik* 21–22. (1968–1969) 557–571.; GRAFENAUER, BOGO: Bilješke uz dvije diskusije u HZ XXI–XXII. In: *Historijski zbornik* 23–24. (1970–1971) 443–449.; KLAJĆ 1971. 31–33., 73–84.; LUČIĆ, JOSIP: Na kraju razgovora o Qualiteru. In: *Historijski zbornik* 25–26. (1972–1973) 481–490.; KLAJĆ, NADA: Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku. Zagreb 1976. (továbbiakban: KLAJĆ 1976.) 602–605.; Legjobb (noha korántsem teljes) összefoglalása: ANTOLJAK 1980. 27–43.

³⁵ Nada Klaić aktíván az 1950-es évek közepétől 1976-os monográfiájáig foglalkozott a PC és a horvát (kis)nemesség problematikájával. Ld. a 34. jz.-ben megadott irodalmakat, továbbá összefoglalóan: KLAJĆ, N.: Tzv. Pacta conventa ili tobožnji ugovor između kralja Kolomana i Hrvata 1102. godine. In: *Zadarska revija* 6. (1983) 671–676., ill. KLAJĆ, N.: Povijest Hrvata u srednjem vijeku. Zagreb 1990. 385–386.

³⁶ Ebben az okleveles anyagban mind Klaić-nál, mind a „nemesség-vita” egészében kulcsszerepet játszó adatok: 1.) István, egész Szlavónia és Horvátország bánjának 1350/51-es oklevele, mely szerint a lukai župánia nemeseinek „apud villam Podbursana” tartott gyűlése (*congregatio*) előtt a Virević-nemzetség tagjai (*de progenie Virovnygh*) megjelenvén nemességüket akarták igazolni (*semper nobiles*

tizenkét nemzetség intézménye”, létrejötté pedig az 1347–1350 közti időre tehető.³⁷ A *nobiles duodecim generationum regni Croatiae* az Anjou királyi hatalom horvátországi megszilárdulásának köszönhető létét, mivel „a horvát oligarchák leverése után állt be változás a horvát nemesség státuszában abban az értelemben, hogy mindannyian adófizetésre lettek kötelezve”.³⁸ Minthogy a XIV. században a nemesi státusz (a *titulus nobilitatis*) legfontosabb alapköve az adómentesség volt, így e *libertas* visszaszerzésére a horvát nemeseknek két módjuk volt: vagy személyükben szereztek meg e kiváltságot, vagy „a tizenkét nemzetséghez” való tartozással „igazolták”, hogy adómentességük Kálmán koráig visszavezethető.³⁹ E törekvés pedig alkalmassal a királyi érdekekkel is találkozott, mivel Nagy Lajosnak Horvátországban „hozzá hűséges nemesi rétegre” volt szüksége – ekként a „tizenkét nemzetség” megszületé-

fuissent), amiről is a gyűlés megállapította, hogy a nemzetség ugyan nem tartozik a horvátok tizenkét nemzetségének egyikéhez sem (*licet de nulla generatione duodecim generationum Croatorum*), de házassági kötelékek (*matrimoniali copula*) révén a nemesek közé tartoznak (*et sic ipsa progenies Virounygh in numero nobilium permansissent et nunc permanere*). CD XI. 631.; 2.) Nagy Lajos 1360. dec. 28-i oklevele, mely szerint három cetinei nemes Zarában megjelentek Erzsébet királyné előtt, kijelentvén, hogy ők mindig is nemesek voltak, és a nemesség minden olyan jegyével bírtak, amivel Horvátország tizenkét nemzetségének nemesei, a cetinei kerületben pedig örökbirtokkal rendelkeznek (*ipsi in districtu de Chetyne ab auo et prothauo semper nobiles et omni eo nobilitatis titulo, quo nobiles duodecim generacionum regni Croacie potirentur, vsi semper extitissent et hereditatem in dicto districtu Chetyne habuissent et habere deberent*), melyről Iván comes (*Iwan filium condam comitis Nelepuch*) jogtalanul elűzte őket. Iwan comes tagadta, hogy ezek akár nemességgel, akár örökséggel bírnának, továbbá adójukat sem fizették meg, és szolgálataikat sem teljesítették (*pro ipsorum census non slucione et seruii obmisiione*), amiért is fogságba vetette őket. Az ítélszék a 22 esküdttel végül kimondta, hogysé a 3 cetinei nemes, sem elődeik Horvátország tizenkét nemzetségének nemeseitől ugyan nem származnak, de Horvátország nemesi egyetemének személyükben, ott ahol tartózkodnak mindig is tagjai voltak és maradnak (*quod iidem Iwan, Lachko et Tuerko, ac eorum predecessores de nobilibus duodecim generacionum regni Croacie ortum et originem non habuissent, nec haberent; sed bene verum foret, vt ipsi et vniversitas nobilium regni Croacie sepefatos Iwan, Latko et Tuerko in eo loco, quo residenciam fecissent personalem, semper numero et nomine nobilium conseruassent et reputassent*), Iván comest pedig a jogtalanságok megszüntetésére kötelezték. CD XIII. 86–90. (Megjegyzendő, hogy a Nelipčić-nemzetséget, melyhez Iván comes tartozott, a horvát historiográfia hagyományosan a PC-ban szereplő Snačić-nemtől eredezteti.); 3.) László nyitrai püspök, Horvátország és Dalmácia visitatora 1370. június 10-i vránai oklevele szerint a lukai nemesi gyűlés előtt (*in congregacione nostra generali inter ceteros vniuersitati nobilium comitatus de Luka in villa Podgradya*) megjelent zárai nemes (*nobilis vir dominus Philippus Francisci de Jadra in sua et suorum nepotum... personis exhibuit*; később: *nobilium de Dragynigy*) Bychkouci nevű földre vonatkozó királyi oklevelét megerősítetteti, mely szerint ők és örököseik a birtokot akként élvezik, mint Horvátország tizenkét nemzetségének más nemesei (*vt ipsi in omnibus possessionibus ipsorum extra districtum Jadre existentibus in eisdem libertatibus fruuntur, quibus ceteri nobiles regni Croacie duodecim generacionum possessiones ipsorum tenent et conseruant*). CD XIV. 268–269.

³⁷ A *terminus post quem* meghatározásakor Klaić a Šubić-okra Nagy Lajos által rákényszerített Ostrovica-Zrin-birtokcserére gondolt, míg felső határnak a Virević-ekre utaló 1350-es oklevelet tekintette. KLAJĆ 1958–59. 160.

³⁸ KLAJĆ 1956. 96.

³⁹ KLAJĆ 1956. 96.

sében a király hatalom aktív szerepet játszott.⁴⁰ Ebben az értelmezési keretben Klaić a PC-t úgy helyezi el, mint a „*titulus nobilitatis*”-t (adómentesség, korlátozott katonáskodási kötelezettség) alkotó *libertas*-ok XIV. század közepére aktuális, fiktíve azonban (a történeti jog igazolása érdekében) a XII. század elejére visszavezetett foglatát.⁴¹ Mivel a „tizenkét nemzetséggel” kapcsolatos oklevelek területileg egyértelműen a régi „királyi Horvátország” (a lukai, likai és knini župánia) térségébe mutatnak, így a PC-ba foglalt lajstromból Klaić szerint „törlendő” mindazon nemzetségnevek, melyek a XIV. század közepén részint másutt birtokoltak, részben nem tartoztak a *kisnemességhez* (pl. az omiši Kačić-ok, a bribiri Šubić-ok, a krbavai Gusić-ok vagy a krk-i Tugomerić-ek).⁴² Ezen a ponton Nada Klaić egy jelentős ponton (részben Šufflay által inspirálva) megváltoztatta a horvát történetírás addigi optikáját, mellyel az a „tizenkét nemzetségre” tekintett, ti. az intézmény társadalmi bázisát a PC-ban a horvátok összességét *pars sanior* módjára képviselő nemesi elit-ről, áthelyezte a nemesi státuszáért a XIV. században küzdeni kénytelen alsóbb nemesség kategóriájára.⁴³ Magának a PC-nak a forrásértékével kapcsolatosan Klaić véleménye fokozatos módosuláson ment keresztül: noha mindvégig a *kisnemesség* érdekében összeállított XIV. század közepi szerkesztménynek/ hamisítványnak tekintette,⁴⁴ végül a szöveget a „szépirodalom” kategóriájába sorolta, mint ami semmilyen hatással nem volt a horvát társadalmi valóságra.⁴⁵

A 1970-es évek közepe után a horvát historiográfia meglehetősen szűkszavú maradt a PC, ill. a „12 nemzetség” kérdésében. Stjepan Antoljak új kritikai kiadását és historiográfiai áttekintését leszámítva,⁴⁶ alig bukkanunk a korábbi nézeteken alapjaiban módosító koncepcióra.⁴⁷ Jószerivel szinte csak Lujo Margetić álláspontja érdemel figyelmet, aki – Nada Klaić-csal ellentétben – elvetette a „tizenkét nemzetség” mint önálló intézmény létezésének koncepcióját. A horvát jogtörténész a XIV. század közepének idevonható oklevelei – különösen a cetinei nemesek és Ivan Nelipčić 1360. évi peréről szóló diploma⁴⁸ – terminológiai vizsgálata után arra a következtetésre jutott, hogy „a *nobiles duodecim generationum regni Chroaciae* fogalma a XIV. század közepén nem volt hivatalos elnevezése a horvát nemesség egyetlen sajátos szerveződésének sem, nem volt valamiféle 'intézmény', pusztán

⁴⁰ KLAIĆ 1976. 602–604.

⁴¹ KLAIĆ 1956. 94.

⁴² KLAIĆ 1956. 98.

⁴³ RAUKAR 2002. 32.

⁴⁴ KLAIĆ 1960. 118.; KLAIĆ 1971. 73–74.

⁴⁵ KLAIĆ 1976. 605.

⁴⁶ Antoljak lényegében a régi historiográfiai álláspontot követve a PC-t Kálmánnal kötött feudális szerződésnek tekintette, mely előkészítette horvát királlyá koronázását. ANTOLJAK 1980. 239–242.

⁴⁷ RAUKAR 2002. 32–33.

⁴⁸ CD XIII. 86–90.

egyike volt a horvát nemesség általános elnevezéseinek”.⁴⁹ Legutóbb Tomislav Raukar foglalkozott hosszabb tanulmányban a horvát nemesség kialakulása kapcsán a PC és a 12 nemzetség problematikájával,⁵⁰ mely – azzal, hogy rövidített formában az általa és Neven Budak által jegyzett legfrissebb zágrábi egyetemi tankönyvbe is átkerült⁵¹ – egyben a historiográfia jelenlegi záróakkordjának is tekinthető.

Raukar a PC hitelességének kérdését tekintve sajátos egyeztető álláspontra helyezkedik. Véleménye szerint határozottan el kell végre választani egymástól a *Qualiter* két tartalmi rétegét – a.) a megállapodást a horvát előkelők (a *regni proceres* a HS 17. fejezetében), ill. Kálmán között; valamint b.) a „tizenkét horvát nemzetség nemességé”-nek fogalmát – mely minden további értelmezés elengedhetetlen feltétele (és elmaradása vezette többször a korábbi historiográfiát vakvágányra). Az előbbi tekintetében a *Qualiter* beszámolója a horvát nagyurak és a király közti megegyezésről elfogadható, mivel, tágan értelmezve támaszkodik Kálmán és a dalmát városok 1105 körüli, forrásosan is igazolható viszonyára, melynek szintén a megegyezés volt az alapja:⁵² nincs ok kétségbe vonni Kálmán okleveleinek „azon kifejezéseit, melyek 'sabor'-ra vagy 'vijeće'-re (*consilium*) utalnak, tehát megállapodásra, ami a nyilvánvalóan a koronázási szertartásra érkező király és a horvát előkelők (*proceres*) között” zajlott. „És pontosan a megállapodás a *Qualiter* alapvető értelme, ez a tartalmi kulcsa a szerkesztménynek, és nincs ok az elutasítására, mondván, hogy az kizárólag a horvát-magyar dinasztikus viszony kezdeteiről szól.”⁵³ Ettől azonban lényegileg elválasztandó a „tizenkét nemzetség” története, mely a XIV. század históriájának része. Ezzel kapcsolatban Raukar megállapítja, hogy az oklevelek az 1350. évi első adattól kezdve különbséget tesznek az általában vett *nobiles* és a *nobiles duodecim generationum regni Croatiae* kategóriái között, ami arra utal, hogy utóbbi szűkebb – és az e körből kimaradók számára kívánatos – speciális jogállapotot jelenthetett.⁵⁴ A cetinei nemesek perével kapcsolatos 1360-as oklevél alapján e jog három tényezőn alapult: az örökbirtokon, az adómentességen és a katonai *servicium*-on. Ezek pedig közvetlenül a *Qualiter*-ben foglalt, ott Kálmánnak tulajdonított privilégiumokhoz utalnak.⁵⁵ A horvát nemzetségi társadalom rétegződése a XII–XIV. században alapvetően megváltozott, differenciálódott. Ezek elitjét képezték azok a nemzetségek, melyek a XIV. század közepe előtt már tagjai voltak a „tizenkét nemzetségnek” (őket sorolja fel név szerint a PC), de amelyek a XII. század második felétől kezdve már határozottan két csoportra oszlottak: a főúri hatalomra szert tevő Kačićok, Šubićok, Gusićok (és kezdetben a Lapčan-Karinjanok) mögött

⁴⁹ MARGETIĆ, LUJO: Srednjovjekovno hrvatsko pravo – stvarana prava. Zagreb – Rijeka – Čakovec 1983. 114.

⁵⁰ RAUKAR 2002.

⁵¹ BUDAK, NEVEN – RAUKAR, TOMISLAV: Hrvatsko povijest srednjeg vijeka. Zagreb 2006. 224–266.

⁵² CD II. 9–10., 24.

⁵³ RAUKAR 2002. 56–57. 83a. jz.

⁵⁴ RAUKAR 2002. 34.

⁵⁵ RAUKAR 2002. 35.

messze lemaradva kullogott a többi „nevesített” *genus*.⁵⁶ Ugyanakkor a PC lajstromában szereplő egyes nemzetségek sem tekinthetők egységesnek. A XIV. század elejére a (vagyonilag és területileg is) leszakadó ágak lényegében azt a kisenemességet gyarapították, melynek egy része eleve kimaradt a „tizenkét nemzetség” intézményéből, a XIV. század közepi adatok alapján viszont be kívánt kerülni a védett jogállapot bástyái mögé (mint a Virevickék, a cetinei nemesek, vagy a Draginićek). Az alsóbb nemesség közelebbi meghatározása céljából Raukar Mladen bán 1322. évi oklevelét vizsgálva, és az abban szereplő Prkalj nemzetségre (*de generacione Perkal*) vonatkozó későbbi adatok elemzésével egy olyan nemzetség karrier-történetét rekonstruálta, mely végül kimaradt e sajátos státuszú csoportból, ugyanakkor az ad hoc uralkodói védelem révén sikerrel tartotta meg nemesi státuszát a XV. századig.⁵⁷ Ez pedig arra vall – egybevetve a többi, a nemesi státusz elnyerésére vagy megőrzésére irányuló esettel –, hogy döntően a királyi hatalom támogatása volt meghatározó a „szabadság” azon fokának elérésében (vagy épp e törekvések kudarcában), aminek birtoklása a *nobiles duodecim generationum*-ot megkülönböztette az általában vett *nobilestől*.⁵⁸ Maga a *Qualiter* végeredményben tehát a XIV. századi társadalomtörténet forrása: a Velebittől délre fekvő Horvátország kisebb nemességének nézőpontját és problémáit tükrözi a XIV. század közepén és második felében, és nem a főúri családok társadalmi viszonylataira reflektál. Tartalmi kulcs-gondolata, a *plemenština (hereditas)* és az adómentesség kérdése a feudális elit fejlődésében ugyanis nem bírt jelentőséggel.⁵⁹

Összefoglalva elmondható, hogy a horvát historiográfia PC-értelmezései nem egyszerűsíthetők le a magyar-horvát közjogi/államjogi viszony taglalására; a kérdés jószerivel kezdettől fogva kibővült a társadalmi struktúráról levonható következtetésekkel, melyeknek a PC a mai napig egyik sarokkövét képezi, ha másként nem, az által, hogy újabb és újabb történészgenerációk szocializálódnak a *Qualiter* körül folyó, immár társadalomtörténeti vitafolyam éppen aktuális állásán. E viták pedig magyar részről azért érdemelnek figyelmet, mert ismeretük nélkül sem a PC-ra vonatkozó forráskritikai irodalom értékítéletei, sem a horvát történetírás „nemes-ség”-fogalma nem érhető.

⁵⁶ RAUKAR 2002. 39–42.

⁵⁷ RAUKAR 2002. 43–47.

⁵⁸ RAUKAR 2002. 47–48.

⁵⁹ RAUKAR 2002. 49–50.

FÜGGELÉK

A Pacta Conventa szövege az ún. trogiri kézirat alapján⁶⁰

Miként és milyen egyezséggel hódoltak meg a horvátok Magyarország királyának

Kálmán, Isten kegyelméből <király>, Lászlónak, Magyarország királyának fia, országában apja helyén állván, és mert felettébb erős volt, elhatározta, hogy egész Horvátországot egészen a dalmát tengerig saját uralma alá veti. Hadseregével a Dráva folyóig vonult. A horvátok pedig hallván a király érkezését, összegyűjtötték seregüket, és felkészültek a harcra. A király pedig hallván gyülekezésükről elküldte követeit, azt akarva, hogy velük szívélyesen bánjanak, és megegyezésre⁶¹ jussanak velük, akaratuk szerint. A horvátok hallva a király úr követségéről, tanácskozásba fogtak mind együtt, és elfogadtak és elküldtek 12 bölcsebb nemest Horvátország 12 törzseiből,⁶² tudniillik Goran comest a Kačićok,⁶³ Ugrin comest a Kukarok,⁶⁴ Marmognia comest a Šubićok,⁶⁵ Pribislav comest a Čudomirićok,⁶⁶ György comest a Snačićok,⁶⁷ Péter comest a Mogorovićok,⁶⁸ Pál comest a Gusićok,⁶⁹ Márton comest a Karinjanok és Lapčanok,⁷⁰ Pribislav comest a Polečićek,⁷¹ Obrad comest a Lačinićek,⁷² János comest a Jamometićek,⁷³ Mirognus comest a Tugomirićek⁷⁴ nemzetségéből. Ezek a király úrhoz menvén, neki az illő tiszteletet megadták, miután pedig a király úr békecsókkal fogadta őket, és tisztelettel bánt velük, ilyen egyezségre⁷⁵ jutottak: hogy ti. az előbb említettek mindegyike saját birtokaikat, minden javaikkal egyetemben békésen és nyugalommal tartsa; és hogy senki az említett nemzetségekből, sem az ő embereik az említett királyi fenségnek adót fizetni ne tartozzanak, a király úrnak csupán annyival tartozzanak, hogy midőn mások az ő királyi határaitra törnek, ha és amennyiben a király úr értük küld, akkor legfeljebb tíz fegyveres lovassal a fent nevezett nemzetségek mindegyikéből saját költségükön legyenek kötelesek felvonulni a Dráva folyóhoz, innen pedig Magyarország felé a király úr költségén, ameddig a hadjárat tart, maradni tartozzanak. És ez így lett elrendezve az Úr 1102. évében, stb.

⁶⁰ A fordítás alapjául szolgáló kiadás: ANTOLJAK 1980. 101–104.

⁶¹ *pacta*

⁶² *XII nobiles sapientes de XII tribubus Chroacie*

⁶³ *de genere Chaçictorum*

⁶⁴ *de genere Chuchacorum*

⁶⁵ *de genere Subichorum*

⁶⁶ *de genere Cuddomirithorum*

⁶⁷ *de genere Snaçithorum*

⁶⁸ *de genere Murithorum*

⁶⁹ *de genere Gussithorum*

⁷⁰ *de genere Karinensium, et de genere Lapčanorum*

⁷¹ *de genere Polithchorum*

⁷² *de genere Laçnicithorum*

⁷³ *de genere Jamometroum*

⁷⁴ *de genere Tugomirorum*

⁷⁵ *ad talem concordiam*